

Zəhra Xankişiyeva

ADU

zara-zara-1986@mail.ru

C.R.R.TOLKİNİN BƏDİİ-ELMİ YARADICILIĞI ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ

Açar sözlər: *C.R.R.Tolkin, mif, fentezi, ədəbi tənqid.*

Key words: *J.R.R.Tolkien, myth, fantasy, literary criticism.*

Ключевые слова: *Дж.Р.Р.Толкин, миф, фэнтези, литературная критика.*

Müasir dövrdə oxucunu, ələlxüsus tədqiqatçıını düşündürən əsas məsələlərdən biri C.R.R.Tolkinin yaradıcılığının ictimai, yaxud elmi şəkildə dərk olunmasıdır. Əlbəttə ədibin əsərlərinin ədəbi dərk, hər şeydən əvvəl, həm də yazıçının yaradıcılığının elmi şəkildə öyrənilib səciyyələndirilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan C.R.R.Tolkinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dərkini müəyyənləşdirmək üçün biz Qərb ölkələrində, xüsusilə Britaniyada ədibin əsərlərinin dərkinə nail olmaq üçün aparılan araşdırmalara istinad etməyə üstünlük vermişik.

Rus ədəbiyyatşünaslığında C.R.R.Tolkinin əsərlərində müxtəlif məsələlərin gündəmə gətirilməsi, bir sıra elmi araşdırmaların aparılması rus ədəbi arealında ədibin yaradıcılığının diqqətlə öyrənilməsindən xəbər verir.

Tədqiqatçı alim İ.A.Maklakov “C.R.R.Tolkinin” “Üzüklərin hökmdarı” epopeyası Qərbi Avropa ədəbi ənənələri kontekstində adlı araşdırmasında (2002-ci il) ədəbiyyatşünaslıq meyarları çevrəsində epopeyanın alleqorik, mifoloji və dini istiqamətlərini ön plana çəkmişdir [3].

Fikrimizcə, hər hansı ədib haqqında araşdırmanın aparılmasına dair dünya ölkələri xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında xüsusi bir kriteriya, yaxud hədd qoyulmamışdır. C.R.R.Tolkinin yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektləri haqqında xeyli sayda araşdırmalar aparılmışdır. Bunlar əslində oxucunun, yaxud elmi auditoriyanın həmin yazıçının yaradıcılığına nüfuz etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı İ.Belovun araşdırmasına görə, keçmiş SSRİ-də indiki postsovet məkanında Tolkin tematikası üzrə 1983-cü ildə 2, 1993-cü ildə 8, 2001-ci ildə 11, 2003-cü ildə isə 19 elmi tədqiqat əsəri yazılıb nəşr olunmuşdur [2].

C.R.R.Tolkinin “Üzüklərin hökmdarı” əsəri müəyyən mənada Platonun uzun dialoq şəklində yazılmış “Respublika” (“Republic”) əsərində əksi-

ni tapan bəzi mətləblərdən xəbər verir. Həmin dialoqda cavabı axtarılan suallardan biri aşağıdakı kimidir: “Nə üçün əxlaqlı olmalısan?”. Həmin dialoqlar bölməsinin (kitab II-X) iştirakçılarından biri və əxlaqi həyatın vacibliyini müdafiə edən Sokrat (Socrates), eləcə də qeyri-əxlaqi həyatı müdafiə edən və bir növ əxlaqsızlığın vəkili kimi çıxış edən Qlankon (Glancon) və Adimantusdur (Adimantus). Dialoqdan oxucuya məlum olur ki, əgər qeyri-əxlaqi həyat var-dövlətə, güc-qüdrətə və şöhrətə aparıb çıxarırsa, əxlaqi virtuoza həyat isə kasıblığa, gücsüzlüyə, təhqirə təhrik edir. Elə isə nə üçün əxlaqlı olmaq lazımdır?

Lakin Platon bu həyasız, abırsız nəticəyə qarşı etiraz səsinə ucaldaraq əxlaqi həyatın dəyərini görüb ona haqq qazandırır. Platonun adını qeyd etdiyimiz əsərində həyatda hamını düşünməyə vadar edən fəlsəfi və əsas sualın cavabı oxucunu razı salır. Həmin sual isə aşağıdakı kimidir: Mən öz həyatımı necə yaşamalıyam?

Əlbəttə qədim dünyanın əxlaqi həyatına ekskurs kimi təqdim olunan vacib və həyatı problemin çözümü C.R.R.Tolkinin ayrı-ayrı obrazları tərəfindən cavablandırılmışdır.

Ədibin uşaqlara həsr etdiyi kitablarında, xüsusilə “Üzüklərin hökmədar”ında insanları xoşbəxtliyə çağıran sirlərin əsas açarları müəyyənləşdirilmişdir. Hətta “xoşbəxtliyin” altı açarı, yaxud altı dərsi olduğunu açıqlayan ABŞ-da Pensilvaniya ştatında Kral Kollecinin fəlsəfə departamentinin müdiri, Etika və ictimai həyat mərkəzinin direktoru Qreqori Başşamın (Gregory Bassham) “Tolkinin xoşbəxtliyə gedən yolun altı açarı” adlı araşdırmasında bu məsələyə aydınlıq gətirməsi təsadüfi deyildir. Ədibin oxucusu da, araşdırıcısı da yaxşı bilir ki, istər şəxsi həyatında, istərsə də yaradıcılığında o, həqiqət yolunun, mənəvi-əxlaqi həyatın pərəstişkarı və yolçusu olmuşdur. Həyatda ürəkdən sevdiyi xanımıyla qovuşan C.R.R.Tolkin belə bir xoşbəxtliyin sahibi olmuşdur. Əvvəla, yazıçının əsərlərində kəşf etdiyi və bədii təsvirini yaratdığı düstur belədir ki, dünya bizim indi yaşadığımız dünyadan fərqlidir. Tədqiqatçı alim Qreqori Başşam yazır: “Orada nə yol tıxacları, nə adımı, nə də Aralıq dünyasında insanlığa yad reallığı nümayiş etdirən telesoullar vardır” [6, 49].

Təbii ki, ədibin yaratdığı Aralıq dünya nə qədər yaşadığımız dünyaya bənzəsə də, hər iki dünya arasında fərqləri görmək, onların müqayisəsini aparmaq mümkündür. Lakin C.R.R.Tolkinin oxucusu ilə bölüşdüyü əsl xoşbəxtliyin sirləri haqqında təsvirləri istər-istəməz kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəsi düşündürür. Ədibin hobbitlərinin və elflərinin məskən qurduğu dünyada yaşanan xoşbəxtliyin sirri nədədir? Bəs biz bu altı vacib xoşbəxtlik dərslərinin sirlərindən necə faydalana bilərik? Əlbəttə, bu sualların ədəbi axta-

rısına çıxan tədqiqatçı Qreqori Başsam həmin dərslərin adlarını elə essəsinin sərlövhəsinə gətirməklə onların əsas bəndlərini tapmağa çalışmışdır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ən sadə şeylərdə məmnunluq;
2. Öz narahatlıqlarına işıq salmaq;
3. Özün kimi olmaq;
4. Öz şəxsi yaxşı xarakterini formalaşdırmaq;
5. Əylənin gözəlliyi yaratmaq;
6. Təəccübü yenidən kəşf etmək.

“Üzüklərin hökmdarı” əsəri sonu xeyir, yaxşıqla bitən və uşaqlarda xoş ovqat yaradan faciə kimi dəyərləndirilsə də, elə hesab edirik ki, bu faciə həm də şərin və onun xislətini, təbiətini aşkar edən, onun canlı təsvirini yaradan gözəl ədəbi sənət nümunəsidir. Bu əsər uşaqlarda gələcəyə inam hissi-ni alovlandırıdığını, şər üzərində qələbənin mümkünliyünü təmin və təlqin etdiyinə görə böyük oxucu sevgisini qazanmışdır. Biz “Üzüklərin hökmdarı” nı oxuyanda belə bir qənaətə gəlirik ki, özümüzün içində, bütövlükdə yaşadığımız dünyada şərin bizimlə bir yaşadığını dərk edirik. C.R.R.Tolkinin yaratdığı şər obrazı ilə tanışlıq oxucunu da bu qənaətə gətirir. “Hobbit” və “Üzüklərin hökmdarı” adlı seriya kitabları ədibin dünyada məhşur əsərləri sırasında xüsusi yeri ilə seçilir. Bu əsərlər dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə edilmişdir və onların on milyon nüsxələrlə satıldığı qeyd olunur. “Üzüklərin hökmdarı” əsərində C.R.R.Tolkin insanlığı düşündürən həyatı sualların cavabının axtarışında olduğunu bəyan etmişdir. İnsan düşünür ki, əxlaqlı olmaq vacibdirmi? Görəsən mənim həyatda seçəcəyim yol hansı olmalıdır? Yaxud ağılına bunu da gətirir ki, mən necə insan olmalıyam? Görəsən mən bu həyatı necə yaşayım ki, xatirələrdə yaxşı iz qoyum. İstər-istəməz bu kimi həyatı və fundamental sualların, yaxud əxlaq fəlsəfəsinin insanlıq qarşısında qoyduğu məsələlərin bədii həlli bəşər tarixində insanlara xas ən vacib əxlaq əlifbası kitabı adlandırıla bilər.

C.R.R.Tolkinin üzüyün cazibəsi və güc-qüdrəti məsələsinə həsr olunmuş əsərindəki suallar ilk dəfə Platon tərəfindən təxminən 2.400 il əvvəl cavablandırılmışdır.

İlk dəfə 1937-ci ildə Londonda nəşr olunan “Hobbit” in ikinci mükəmməl çapı 1995-ci ildə dəyişikliklər və əlavələrlə oxucu ixtiyarına verilmişdir. Müasir dövrün sənət şedevrlərindən birinə çevrilən “Hobbit” in kimliyi haqqında kitabın “Gözlənilməz qonaq” adlı I fəslində oxuyuruq: “.....hobbitin kim olduğunu bilirsinizmi? Doğrusu, hobbitlər barədə ətraflı danışmaq lazımdır, çünki hal-hazırda, müasir dövrdə onlara nadir hallarda rast gəlmək olur və hobbitlər, onların təbiri ilə desək, Hündür Xalqdan, yəni

bizdən gen gəzirlər. Onlar alçaq boylu millətdir, təqribən bizim yarımız qədər, hətta saqqalı çırtanlardan da boyda alçaqdırlar.....

Hobbitlərin qarını iri olur, parlaq geyinməyi xoşlayırlar, əsasən yaşıl və sarı rənglərə üstünlük verirlər, ayaqqabı geyinməzlər, çünki təbiətən onların ayaqlarının altı daha cod dəri ilə, üstü isə, başlarında olduğu kimi, isti boz xəzlə örtülüb. Əllərində tünd rəngli uzun, cəld barmaqları, həlim mehriban çöhrələri var” [1, 6-7].

Tarixin yaddaşında iz qoyan və indi arxeoloji qazıntılarla bu balaca adamların kimliyindən çıxış edərək tədqiqatçı alimlərin, onları ədibin dili ilə “Hobbit” adlandırması təsadüfi deyildir. Tarixin keşməkeşli və mübarizələrlə dolu həyatında insanların bir-birinə dayaq durması, dar ayaqda onların bir-birinə həyan olması insanlığın ən gözəl əlamətləridir.

“Mən anladıklarımın xeyir dualarını uçuruma çəkib aparıram....və xoşbəxt o adamdır ki, bu günə qədər o özü xeyir-dua verir” - Nitssenin “Zərdüşt belə dedi:” əsərində Zərdüştün özü də bunu təsdiq edir [3, 78].

Tədqiqatçı alim Erik Bronson əsəsində daha sonra qeyd edir ki, biz dünyaya tarixlə gəlirik və həyat təcrübələri ilə formalaşıırıq.....Və tarix bizə böyük olduğumuzu xatırladanda bu özü çox dəyərli bir iş olur [3, 78].

Esse ilə yaxından tanışlıq bizə bu sözləri əlavə etməyə imkan verir ki, C.R.R.Tolkin özü də XX əsr Avropasının taleyini və gələcəyini düşünərək onun ağır-acısından, yaxud qeyd etdiyimiz əsrdə insanın düşar olduğu vəziyyətdən söhbət açır.

C.R.R.Tolkinin “Üzüklərin hökmdarı” əsərində həm çöl, həm də iç səyahətlərdən bəhs edilir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, bir çox qədim Şərq və Qərb dastanlarındakı səyahət motivlərini xatırladır. Akkad-şumer kimi dünyanın birinci kitabı hesab edilən “Gilqameş” dastanı, Homerin “İliada” və “Odiseya”sı, Dantenin “İlahi komediyası” Bokkaççonun “Dekameron”u, Cefri Çoserin “Kənterberi hekayələri” ilə müqayisədə ədibin saqasında müəyyən paralellər və səsləşmələrə rast gəlmək mümkündür.

Buffalo Dövlət Universitetinin professoru Jorj C.E.Qrasin, C.R.R.Tolkin yaradıcılığına həsr etdiyi əsəsində yazır: “Tolkinin saqasından (“Üzüklərin hökmdarı” əsərindən) aldığımız dərs bizə gün kimi aydındır. Sənin, yaxud mənim kimi adi adamlar üçün xoşbəxtliyə yalnız sosial kontekstdə çatmaq mümkündür və onun açarı isə sevgidir. Bu sevgi isə özünü sadıqlıqda və onu bölüşmədə təcəssüm olunur... Hobbitlərdə olduğu kimi insanlarda da xoşbəxtlik onu başqaları ilə bölüşməyi tələb edir və bu, həm də digərləri ilə elə bir sevgi hissini saxlamaq deməkdir ki, biz ona doğru öz keçəcəyimiz yolu qoruyub saxlaya və ona nail ola bilək” [9, 71].

C.R.R.Tolkinin “Üzüklərin hökmdarı” əsərini xeyirlə şərin arasında gedən mübarizənin canlı, açıq-aydın bədii təsvirini verən klassik sənət nümunəsi də adlandırmaq olar. Tədqiqatçı alim Skott A.Davisonun yazdığı kimi müasir dövrdə XXI əsrin astanasında demək olar ki, dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunan “Üzüklərin hökmdarı” əsərinin populyarlıq qazanmasının başlıca səbəblərindən biri də onun müasir insanların hekayəti olmasıdır [4, 99].

Aristotelin “Poetika”sının ikinci fəslində söylənilir ki, komediyalar bizdən bəzə adamları əhatəsinə alır, epik dastanlar bizdən yaxşı adamlardan bəhs edir, faciələr isə elə bizim kimi adamlar haqqındadır [5].

Aristotelin belə bir görmə və dərk etmə bucağından çıxış edən bir sıra tədqiqatçı alimlər, o cümlədən Skott A.Davison “Üzüklərin hökmdarı” əsərini sonu yaxşıqla bitən faciə adlandırmışdır.

Böyük Britaniyanın tanınmış uşaq şairi və London Universitetinin professoru Maykl Rozenin “Uşaq ədəbiyyatı” adlı ədəbi ensiklopedik əsərində aşağıdakı məqama diqqət yetirək:

“C.K.Roulinqin yeddi cildlik ”Harri Potter” silsiləsi (1997-2007) Filip Pulmanın trilogiyası (1995-2000), C.S.Lüsin yeddi cildlik “Narnia” (1950-1956) silsilə əsərinin dirçəlişi və C.R.R.Tolkinin əsəri (1937-1955) fentezi janrında yazılmış əsərlərin təxminən 8 və 14 yaş arasındakı uşaqların oxu vərdislərinə pəl vurdu” [10, 27].

Rus tarixçi-alimi Pavel Parfentyev 2004-cü ildə C.R.R.Tolkinin yaradıcılığında xristian motivlərinin araşdırılmasına həsr etdiyi monoqrafiyasında əsasən aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirmişdir;

-Tolkin özü xristian olmuşdur və onun xristian inancını başa düşmədən nə onun özünün, nə də onun yaradıcılığının dərkinə nail olmaq mümkünür;

-Tolkinin yaradıcılığında oxucu diqqətini xristian motivlərinə yönəltmək məqsəduyğundur;

- Tolkinin xristian motivlərinin yeri və əhəmiyyəti haqqında oxucuya məlumat verərək oxucuda dünyaya xristianlıq baxışının ümumi kontekstində məhz qeyd olunan xristian motivləri bazasında müəyyən məlumatı aşılamaq vacibdir.

Əlbəttə, bu monoqrafik araşdırmada tədqiqatçı alimin ruhani-xristianlıq baxışları çəvrəsində C.R.R.Tolkinin romanı tarixi-dini əsər təsiri bağışlasa da, onun yaradıcılığının rus oxucusu tərəfindən aydın dərkinə nail olmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

C.R.R.Tolkinin əsərlərində, xüsusilə “Üzüklərin hökmdarı” adlı nağıl-mifoloji eposunun milyonlarla oxucunun ürəyinə hakim kəsilməsinin əsas

səbəblərindən biri ədibin “öz” mifini yaratmasıdır. O, öz mifini yaratmaq üçün uzun illər yaradıcılıq axtarışında olmuşdur. Ədibin özünəməxsus orijinal mifində həm də qədim eposlarla müəyyən oxşarlığın olduğunu axtarıb tapmaq mümkündür. XX əsrin ikinci yarısında “Üzüklərin hökmdarı” əsəri 1954-1956-cı illərdəki nəşrindən sonra oxucuya estetik-mənəvi dəyərləri aşılانan və sevilən sənət abidəsinə çevrilmişdir.

“Üzüklərin hökmdarı” eposunda təqdim olunan obrazlar qədim island eposunda və Orta əsrlər dövrünün german eposlarından “Beovulf” da, “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də təcəssümünü tapan xarakterlərin ənənələrini bir növ özündə ehtiva edir. C.R.R.Tolkinin əsərində ədibin düşüncələrinin məhsulu olan reallıqlar, Aralıq dünyası həm də ayrı-ayrı dünya xalqlarının mədəni sarvəti və təcrübəsi bazasında oxucu düşüncəsində və gözləri qarşısında həm də yeni dünya kimi möhtəşəm görünür.

C.R.R.Tolkinin yaradıcılıq fenomenini dərk etməyə cəhd göstərmək dünyanın mənzərəsini göstərmək baxımından mühüm aktualıq kəsb edir. Ədibin əsərlərinin XXI əsrin əvvəllərində əhatəli tədqiqi sahəsində atılan addımlar elmi məqalə, monoqrafik nəşrlər, ayrı-ayrı dissertasiyalar onun əsərlərindəki mətnlərin dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti arealında daha böyük sayda varislik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur.

Onu da qeyd etmək ki, C.R.R.Tolkin yaradıcılığı həm Qərbi Avropa, həm də Amerika ədəbi tənqidində diqqətlə tədqiq olunmuşdur. Eləcə də Rusiya və digər ölkələrdə ədibin yaradıcılığına olan elmi maraq ədəbiyyatşünaslığın yanaşma çevrəsində onun əsərlərində bədii əksini tapan məsələlərin öyrənilməsinə zəmin yaradır. Beləliklə, C.R.R.Tolkinin yaradıcılıq tematikasına olan və artan marağın əsas səbəblərindən biri ingilis aliminin müasirlərinə və gələcək nəslin düşüncə adamlarına bəşər taleyinin keçmişi və gələcəyi haqqında yazıçı-alim mövqeyidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. C.R.R.Tolkin Hobbit və ya oraya və geriye. Tərcümə edən: Rəfiqə Məmmədova Bakı: QANUN nəşriyyatı, 2018, 320 s.
2. Белов И. Краткая библиография академической толкиенистики СССР и экс СССР 1975-2006 г. Электронный ресурс. <http://www.kulichki.com/tolkien/archiv/ugolok/tolcard.shtml>
3. Маклаков И.А. Эпопея Дж.Р.Р.Толкина «Властелин Колец» в контексте западноевропейских литературных традиций. Дисс... канд. филол.Н. Казань, 2007, 170 с.
4. Парфентьев Павел. Эхо благой вести: христианские мотивы в творчестве Дж.Р.Р.Толкина. Москва, 2004.

5. Aristotle . The poetics of Aristotle.Chapter 2. “The Project Gutenberg E Book of Poetics, by Aristotle”, 2008.39 p. [http:// www.gutenberg.org](http://www.gutenberg.org)
6. Bassham Gregory. Tolkien’s Six Keys to Happiness-The Lord of the Rings and Philosophy. One Book to Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004.49-60 p.
7. Bronson Eric.”Farewell to Lorin” The Bounded Joy of Extistentialists and Elves. –The Lord of the Rings and Philosophy. One Book To Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004.pp 72-84
8. Davison Scott.A. Tolkien and the Natureof Evil -The Lord of the Rings and Philosophy . One Book To Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004. pp 99-109
9. Gracia Jorge .J.E. The Quests os Sam and Gollum for the Happy Life -The Lord of the Rings and Philosophy . One Book To Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004.61-71 p.
- 10.Rosen Michael. Children’s literature-The Oxford Companion to English literature. Seventh Edition.Edited by Dinah Brich. Printed in the United States: Oxford University Press Inc., New York, 2009.pp.23-31
- 11.Парфентьев Павел. Эхо благой вести: христианские мотивы в творчестве Дж.Р.Р.Толкина. Москва:2004

Zahra Khankishiyeva

Summary

Literary and Scientific creation of Tolkien in literary criticism

The article deals with scietific literary cognition and creative work of C.R.R.Tolkien. The thoughts of Russian and Western critics on the creative activity of Tolkien have found their reflections in this article.

From the first pages of the novel the idea of a heroic quest for identity, goes through each aspect of the hero’s journey and makes us think who he is that hero. The concept of evil has permeated itself into the societies and cultures of the world throughout time and the article offers only a short insight to the developing process of Tolkien’s world. Tolkien’s this work turned to the peculiar art monument teaching readers esthetic and moral values.

Захра Ханкишиева

Резюме

**Художественно-научное творчество Дж.Р.Р.Толкина
в литературной критике**

В данной статье исследованы творчество и научно-литературное наследие Дж.Р.Р.Толкина. Здесь также нашло свое отражение критическое отношение западных ученых к творчеству Толкина, были проанализированы жанровые особенности произведений. В статье были описаны внутренний и внешний мир хоббитов, являющихся главными героями произведения "Хоббит". Писатель в произведении "Властелин колец" был в поисках ответов на жизненные вопросы, стоящие перед человечеством. Данное произведение Дж.Р.Р.Толкина после его издания стало своеобразным творческим воплощением духовно-эстетических ценностей, передающихся читателю.

Rəyçi: fil.f.d.S.Məmmədova